

Wstęp

W dotychczasowych opracowaniach problem funkcjonowania religii na Ukrainie i szerzej – na obszarze byłego Związku Sowieckiego – był rozpatrywany z różnych perspektyw badawczych: socjologicznej, historycznej, kulturoznawczej, prawnej, teologicznej¹. Nadal jednak brakuje całościowej, interdyscyplinarnej analizy znaczenia i miejsca, jakie religia w ogóle, a chrześcijaństwo w szczególności

¹ Do najważniejszych prac z interesującego nas zakresu należy zaliczyć: *Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз)*, red. І.І. Тимошенко, Київ 2002; *Історія релігії в Україні*, red. А. Колодний, zwłaszcza tom X: *Релігія і церков роки незалежності*, Київ–Дрогобич 2003; *Християнство доби постмодерну*, red. А. Колодний, Київ 2005; В. Пащенко, *Православ'я в новітній історії України*, Полтава 2001; К. Паньо, *Мотиви та наслідки втручання влади у міжконфесійне протистояння в Україні (українські церкви та релігійна свобода на межі століть)*, Київ 2004; С. Боруцький, *Держава, церква, людина : державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності, 1992–2002 рр.*, Львів 2002; В. Єленський, *Релігія після комунізму : релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств : фокус на Україні*, Київ 2002; *Стосунки між Церквою і державою : протистояння, 'стіна розмежування' чи співпраця? Матеріали студентської науково-практичної конференції*, red. М. Маринович, Львів 1998; *Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності*, red. М. Томка, О. Турій, Львів 2004; А. Пашук, *Українська церква і наалежність України*, Львів 2003; S. Plokh, F. Sysyn, *Religion and Nation in Modern Ukraine*, Edmonton–Toronto 2003; *Church – State Relations in Central and Eastern Europe*, red. I. Borowik, Kraków 1999; I. Borowik, *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*, Kraków 2000; *Religie i Kościoły w społeczeństwie postkomunistycznym*, red. I. Borowik, A. Szyjewski, Kraków 1993.

zajmuje w życiu społecznym i politycznym postsowieckiej Ukrainy. Wysiłki badawcze, które dotychczas podejmowano na tym polu – choć same w sobie bardzo wartościowe – nie przyniosły przekonujących odpowiedzi na wiele pytań. Ponadto trzeba sobie zdawać sprawę z ograniczonej skuteczności wypracowanych w Europie Zachodniej koncepcji i założeń metodologicznych dotyczących funkcji, jakie religia spełnia w społeczeństwie. Należy pamiętać, że stosowane tam narzędzia badawcze, zjawiska, które były przedmiotem analizy oraz sposoby ich konceptualizacji były dostosowane do zachodnioeuropejskich warunków, w jakich kształtował się i ewoluował model relacji religia (Kościół) – społeczeństwo (państwo)². Próby ich bezpośredniego, mechanicznego zastosowania w odniesieniu do rzeczywistości wschodniochrześcijańskiej, postsowieckiej w wielu wypadkach nie mogą przynieść zadowalających rezultatów, a czasami wręcz prowadzić muszą do bardzo wątpliwych wniosków³. To z kolei w poważny sposób rzutuje na możliwości oceny miejsca i funkcji Cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej w systemie politycznym Ukrainy.

Istotnym czynnikiem, który determinuje możliwość wpływu religii i związanych z nią instytucji na życie społeczne jest wypracowany w danym przypadku model relacji państwo–Kościół. Na Ukrainie model ten stale ewoluuje. Wynika to chociażby z faktu, iż jego główni aktorzy podlegają dynamicznym przemianom.

W przypadku państwa ukraińskiego warto przede wszystkim podkreślić, że w ciągu ostatnich dwudziestu lat szereg zasadniczych elementów, które składają się na tamtejszy system polityczny, podlegało daleko idącym przeobrażeniom. Chodzi tu między innymi

² Zob. na przykład: P. Michel, *Polityka i religia. Wielka przemiana*, Kraków 2000; P.L. Berger, *Święty baldachim*, Kraków 2005.

³ Dotyczy to chociażby modnej obecnie teorii postsekularyzmu. Szerzej na temat uzasadnionych wątpliwości co do jej adekwatności wobec rzeczywistości postsowieckiej zob. O. Breskaya, *Model relacji między Cerkwią a państwem na Białorusi w kontekście postsekularyzacji społeczeństw europejskich*, „Politeja” 2012, nr 4/1, s. 133–152.

o takie kwestie, jak: sposób legitymizacji władzy, reżim sprawowania władzy, kształtowanie się współczesnych elit, strukturyzacja społeczeństwa, przemiany w ukraińskiej tożsamości narodowej oraz kulturze politycznej, zmiany w otoczeniu zewnętrznym. Jak się okazuje, wszystkie te elementy mają pośredni lub bezpośredni wpływ na warunki funkcjonowania religii i związków wyznaniowych w przestrzeni społecznej i publicznej.

Równie istotnym przemianom podlega druga strona – czyli Cerkwie prawosławne i greckokatolicka. W odniesieniu do prawosławia należy przede wszystkim zauważyć, że wciąż nie zakończył się proces jego instytucjonalizacji. Mówiąc dokładniej, nadal trwa proces instytucjonalizacji relacji między strukturami Cerkwi prawosławnej na Ukrainie a patriarchatem moskiewskim. Jest on ściśle związany z ewolucją relacji ukraińsko-rosyjskich po 1991 roku. W sferze religijnej zwolennicy pełnej niezależności pod szyldem autokefalii (Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna – UACP) bądź patriarchatu kijowskiego (Ukraińska Cerkiew Prawosławna Kijowski Patriarchat – UPC KP) ścierają się z sympatykami utrzymania dotychczasowego modelu zależności od Moskwy bądź też jego reformułowania (Ukraińska Cerkiew Prawosławna Moskiewskiego Patriarchatu – UPC MP).

Kwestia ostatecznego kształtu struktur, wewnętrznej organizacji oraz orientacji kulturowo-cywilizacyjnej Cerkwi prawosławnej na Ukrainie nadal pozostaje otwarta. Podobnie rzecz ma się z Cerkwią greckokatolicką. Przeżywa ona czas dynamicznej odbudowy po okresie „katakumbowym”. Walczy o to, by wyjść z „galicyjskiego getta”, zerwać ze statusem Kościoła regionalnego i aspiruje do roli wspólnoty o zasięgu ogólnoukraińskim. Warto też zauważyć, że Cerkiew ta ma swoją specyficzną tradycję i bagaż doświadczeń w relacjach z władzą państwową.

W związku z podjętym tematem należy także postawić pytanie o status religii jako takiej we współczesnym świecie. Trzeba się zastanowić, na czym polega w tym względzie specyfika przestrzeni

b. Związku Sowieckiego. Jaką rolę religia może spełniać na tym obszarze dziś? W jakim stopniu i w jaki sposób relacje między sferą religijną i społeczną, między Kościołem a państwem na Ukrainie są zdeterminowane przez okres sowieckiej ateizacji? Jakie są konsekwencje tego uwikłania w niedawną sowiecką przeszłość i obecną postkomunistyczną teraźniejszość? Te kwestie zostaną szerzej omówione w następujących rozdziałach pracy.

Państwo ukraińskie w swej instytucjonalnej formie jest bardzo młodą strukturą. Stąd też siłą rzeczy samodzielne ukraińskie doświadczenia w dziedzinie relacji państwo–Kościół są bardzo niewielkie. Jednak poczucie odrębności, własnej tożsamości na Ukrainie ma wielowiekowe korzenie. Bazuje ono na własnej tradycji religijnej, własnym języku, relacjach z zachodnim kręgiem kulturowym, które polegały na synteżowaniu na własnym gruncie elementów nowożytnych ogólnoeuropejskich prądów kulturowych i intelektualnych, poczynając od renesansu a skończywszy na marksizmie. Można postawić tezę, że jedną z cech kultury politycznej, która od stuleci wyróżniała ziemie ukraińskie na tle nie tylko obszaru wschodniosłowiańskiego, ale całego kontynentu europejskiego, był duch tolerancji religijnej, który został ukształtowany w warunkach wieloetnicznego i wielowyznaniowego pogranicza kulturowego. To właśnie na ziemiach ukraińskich w warunkach Rzeczypospolitej Obojga Narodów kijowska Cerkiew prawosławna musiała wypracować na swój sposób nowy model relacji z państwem. W chrześcijaństwie wschodnim obowiązywała ukształtowana w Bizancjum formuła „symfonii”, a więc bliskiej symbiozy Kościoła i państwa⁴. W czasach nowo-

⁴ Szerzej na ten temat: F. Dvornik, *Byzantium, Muscovite Autocracy and the Church* [w:] *Re-discovering Eastern Christendom*, red. A. Armstrong, E. Fry, London 1963; F. Rouleaux, *Rome et Byzance aujourd'hui*, „Géopolitique” 1991, nr 35; M.-H. Congourdeau, *L'empereur et le patriarche dans l'empire byzantin*, „Istina” 2005, nr 1; P. Arnott, *Bizantyjczycy i ich świat*, Warszawa 1979; A. Schmemmann, *Teokracja późnego Bizancjum*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TH/teokracja_bizancjum.html; J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska: historia i doktryna*, Kraków 2007.

żytnych w państwie moskiewskim Cerkiew prawosławna została w pełni podporządkowana władzy świeckiej, faktycznie stała się jego częścią⁵. Tymczasem specyfika kijowskiego prawosławia polegała na tym, że musiało ono funkcjonować przynajmniej niezależnie wobec władzy świeckiej, a często jej wbrew⁶.

Jedną z przyczyn obecnych podziałów w ukraińskim prawosławiu jest próba rewitalizacji i restauracji wspomnianej specyficznej kijowskiej wersji tradycji prawosławnej. Potencjalnie może ona być źródłem prawdziwej autonomii sfery religijnej w życiu społecznym i politycznym oraz niezależności i podmiotowości Cerkwi prawosławnej względem państwa. Deficyt tejże autonomii jest stale odczuwalny i niewątpliwie stanowi jedną z konsekwencji okresu sowieckiego. Ponadto w dziedzictwie prawosławia kijowskiego jest zakodowana postawa otwartości wobec zachodnioeuropejskiego kręgu kulturowego oraz umiejętność syntezy jego elementów na rodzimym ukraińskim, wschodniochrześcijańskim gruncie. Dzięki temu dziedzictwo to może być istotnym katalizatorem procesu pluralizacji życia społecznego na Ukrainie oraz demokratyzacji (poliarchizacji) tamtejszego systemu politycznego.

Peter L. Berger zwrócił uwagę na dwa podstawowe procesy, które na swój sposób konstytuują społeczeństwo – instytucjonalizację i legitymizację. Instytucjonalizacja to w jego ujęciu „mechanizm, który rodzi się w wyniku powtarzalności pewnych gestów, zachowań i interpretacji, które poprzez częste powtarzanie stają się «nawykowe»”⁷. Następnym etapem jest „typizacja” tych gestów, zachowań

⁵ А.Н. Кашеваров, *Православная Российская Церковь и Советское государство (1917-1922)*, Москва 2005, s. 66-85; H. Destivelle, *Le Concile de Moscou (1917-1918). La création des institutions conciliaires de l'Eglise orthodoxe russe*, Paris 2006.

⁶ Szerzej na ten temat np.: A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 63-77; F. Sysyn, *The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* [w:] *Religion and Nation...*, dz. cyt., s. 1-23

⁷ P.L. Berger, *Święty baldachim*, dz. cyt., s. 12.

i interpretacji, co w konsekwencji prowadzi do instytucjonalizacji⁸. Natomiast legitymizacja to w ujęciu Bergera „społecznie zobiektywizowana «wiedza», służąca wyjaśnieniu i usprawiedliwieniu porządku społecznego”⁹. Jak łatwo zauważyć, na Ukrainie mamy do czynienia ze stosunkowo świeżymi instytucjami państwowymi i społecznymi. Społeczna i polityczna rzeczywistość, „codziennosc” na Ukrainie, jak i na całym obszarze postsowieckim jest dość płynna, między innymi dlatego, że wciąż trwa proces instytucjonalizacji i legitymizacji nowego porządku po rozpadzie ZSRS. Jak się okazuje, Cerkiew prawosławna i greckokatolicka na Ukrainie są lub potencjalnie mogą być jego aktywnymi uczestniczkami.

⁸ Tamże, s. 12

⁹ Tamże, s. 61